

ULUSLARARASI ÜSKÜDAR SEMPOZYUMU VI

6-9 Kasım 2008

B İ L D İ R İ L E R

CİLT I

EDİTÖR
DR. COŞKUN YILMAZ

ÜSKÜDAR
BELEDİYESİ

**ULUSLARARASI
USKUDAR SEMPOZYUMU VI**

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Mehmet İpşirli / Prof. Dr. İsmail Eriinsal
Prof. Dr. Mustafa Uzun / Prof. Dr. Zekeriya Kurşun
Doç. Dr. Halis Yunus Ersoz / Doç. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı
Doc. Dr. Fikret Saricaoglu / Doç. Dr. Erhan Afyoncu

Yayın Koordinatörü

Doc. Dr. Mustafa Sabri Küçükaşcı

Yayına Hazırlık

Ahmet Önal, Ugur Demir

İmla ve Tashih

Prof. Dr. Mustafa Uzun, Ahmet Karataş

Görsel Araştırma

Dr. Coşkun Yılmaz, Doç. Dr. Erhan Afyoncu, Ugur Demir, Ahmet Önal

Fotograf

İsmail Küçük, Edibe Eren, Suphi Darıcalı, Kenan Koca,
İsa Telli, Hamit Eteevrans, A. Bilal Aslan,

Kapak Fotograf

Ahmet Remzi Tülüce (Mihrimah Sultan Camii Avlusu)

Tasarım/Uygulama

Hamit Celebi, Sabit Ertas, Bülent Avnamak

Baskı ve Cilt

Seçil Offset

İstanbul 2009

ISBN 9944-5807-8-6

Telif hakları Üsküdar Belediyesine aittir, tamamı veya bir kısmı izinsiz
basılamaz, çoğaltılamaz, kaynak gösterilmeden iktibas edilemez.

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ

Hakimiyeti Milliye Caddesi,

Atlas Çıkmazı No: 69

USKUDAR / İSTANBUL

Tel: 0 216 531 30 00 ■ Faks: 0 216 531 31 03

www.uskudar.bel.tr

Bir Modernleşme ve Tarihî Yıkımın Hikâyesi; Üsküdar Meydanı

SÜLEYMAN FARUK GÖNCÜOĞLU

İstanbul Şehri Kültür Tarihi Araştırmaları Merkezi

Bugünkü anlamda bir meydan düzenlemesi olmayan Osmanlı şehirlerinde meydan; şehrin veya semtin merkezini teşkil etmekteydi. Bu mantalite içerisinde düzenlenmiş Üsküdar Meydanı bir yapılar topluluğundan ibaret idi. Denize sıfır olarak gelişim gösteren merkez yapılar ve depo alanlarını oluşturan açıklıklarla geriye yamaçlara doğru gelişmekteydi.

Açık alanlardan oluşan bir meydan kurma düşüncesi ile ilk ciddi yıkımların yapılarak meydan oluşturulması Üsküdar'da ilk eski eser yıkımlarının da başlangıcıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Üsküdar Meydanı ifadesi Osmanlı dönemi için; Mihrimah Sultan Külliyesi'nin tamamını ifade etme olarak kullanılmaktaydı. Meydan, külliyei meydana getiren yapılardan müteşekkildi ve gündelik hayat bu yapılar içerisinde ve çevresinde teşekkül etmekteydi. Bu meydanın devamı Yeni Valide Camii denen Emetullah Gülnuş Sultan'ın yaptırmış olduğu külliyei ait yapılar ve çarşılar demektir.

Asya kıyısının Avrupa kıyısına en çok yaklaşmış bir noktasında bulunması sebebiyle bugünkü Üsküdar Meydanı ve çevresi her zaman işlek transit yer olma özelliğini taşımıştır. Üsküdar, Avrupa'ya geçmek isteyen Asyalılar'ın son, Avrupa'dan Asya'ya geçenlerin ilk ve tek büyük iskelesi idi.¹ Bu sebeple tarihî çağlar içerisinde Üsküdar ve çevresi bir çok tarihî olayın gelişimi yanında önemli medeniyet merkezlerinin de oluşumuna vesile olmuştur.

Bugün yanlış anlaşılmakta olan Kalkedon yerleşimi Haydarpaşa ile Doğancılar Parkı arasındaki tepe ve etekleri üzerinde kurulmaktaydı. Bu yerleşimin işlek ana limanı da bugünkü Üsküdar Limanı idi. Bugünkü Kadıköy kıyıları ciddi

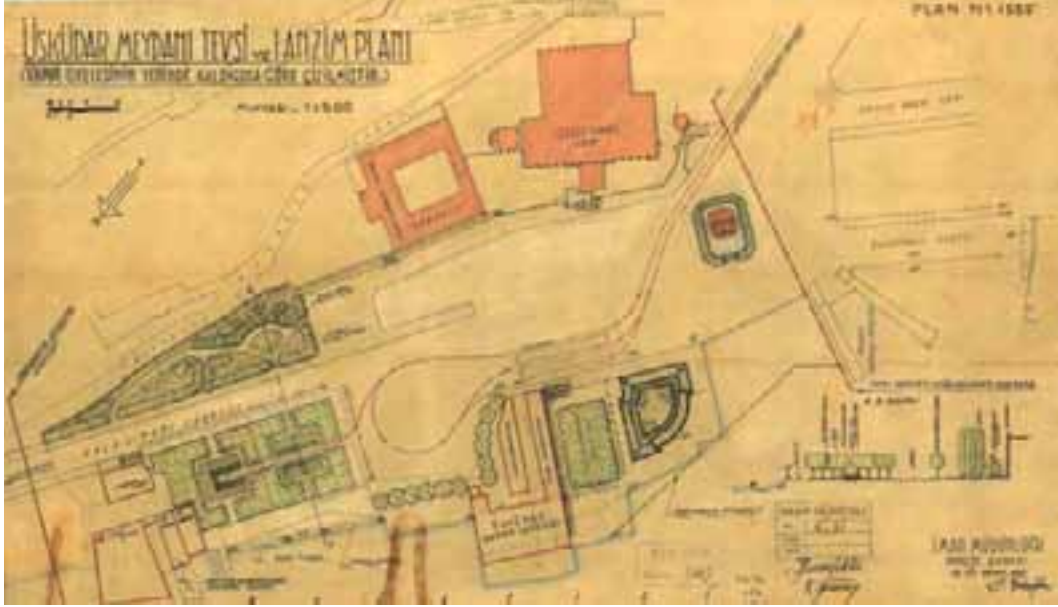
anlamda bir liman vasfına sahip olamayacak bir topografyaya sahipti ve yer yer bataklık bölgeleri bulunmaktaydı.² Kıyıda hemen gerisi de dik yamaçlardı. Üsküdar limanının önemi şuradan anlaşılmaktadır ki; Atinalılar döneminde iki komutan yönetiminde otuz parça gemiden oluşan bir donanma tarafından korunmaktaydı.³ Bu limanın bir kısmı Kalkedon Şehri yıkıldığı zaman, diğer bir kısmı da barbarlar gizlenecek ve kaçacak bir yer bulamasınlar diye, Bizans İmparatorları tarafından doldurulmuştur. Limanın son izleri üzerinde bugün XVI. yüzyılda inşa ettirilen Mihrimah Sultan Külliyesi yükselmektedir.⁴ M. 324 yılında tarihî yarımada İstanbul yeniden ihya edilir iken Üsküdar meydan çevresi ve limanı Roma İmparatoru Konstantin tarafından yenilenmiştir.⁵ Bu yenileme doğrultusunda tarihî topografyanın kendisine sunduğu ticarî önem ve işlevlerin korunabilmesi amacının sonucu olarak Roma ordularının Anadolu ayağında bir öncü alayı konumlandırılmıştı. Bu özellik Osmanlı döneminde de devam edecektir. Bugün Birinci Ordu Komutanlığı'nın yer aldığı Selimiye Kışlası bu ihtiyacın bir gelenek halinde bugünlere ulaşmasının önemli bir örneğidir. Liman ve çevresinin ticarî ve askerî üs olması yanında imparatorluğun posta ulaşımında Asya başlangıcının merkezi özelliğini Osmanlı döneminde de aynı stratejik önemle devam ettirdiğini göreceğiz.

Üsküdar Meydanı diye tanımlayacağımız liman veya iskele çevresi Asya ile Avrupa arasındaki transit yer olması sebebiyle, Osmanlı döneminde de bölgeye uygun biçimde hem sayıca, hem de nitelikçe yeteri oranda bir çok kervansaray ve imaret binalarının inşa ettirilerek işlev kazandırıldığı görülmektedir.

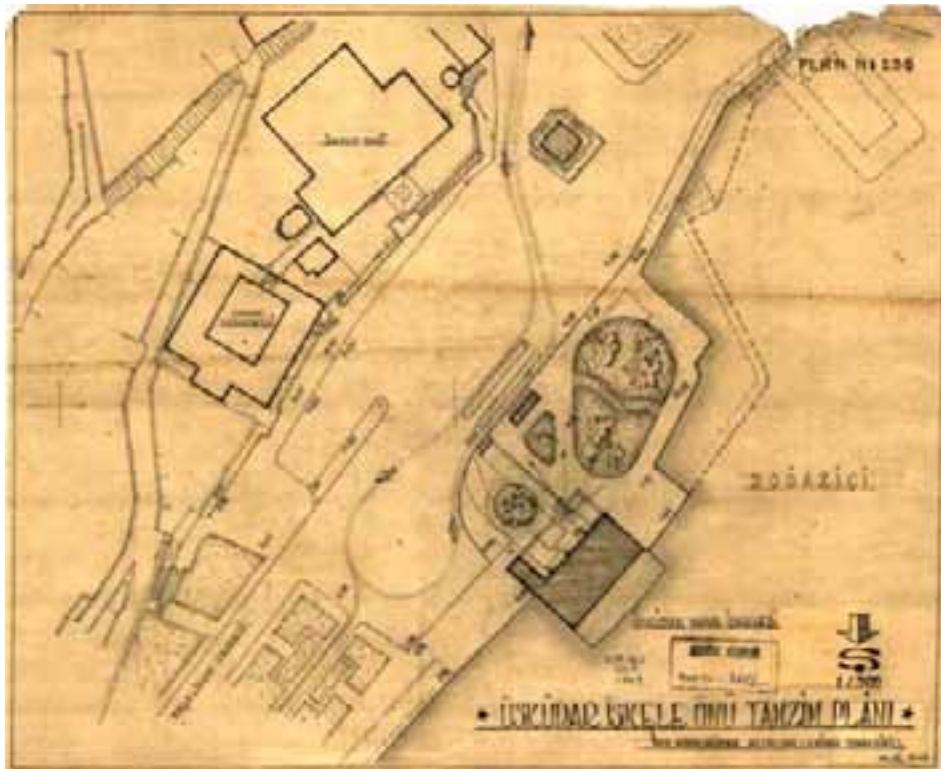
Üsküdar Meydanı'nı kuşatan, Mihrimah Sultan Külliyesi; Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan tarafından gençlik yıllarına denk gelen 1546/1547-1548 yılları arasında Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, hamam, kervansaray, ambar, muvakkithane, çeşme ve türbe yapılarından oluşan külliye Klasik Osmanlı mimarisini hazırlayan eserlerdendir.⁶ Mimar Sinan, çift revaklı son cemaat yerini ilk kez bu yapıda kullanmıştır. Üsküdar ile özdeşleşmiş en önemli külliyelerden biridir. Günümüzde sağlık merkezi olarak kullanılmakta olan medrese binası, cami ile medrese arasında, biri Mihrimah Sultan'ın iki oğluna, diğeri ise Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'ya ait iki türbe ve sıbyan mektebi, çeşme, hamam günümüze ulaşabilmiş külliye den geriyeye kalabilen yapılarıdır. Hamamın günümüze nasıl ulaşabilmiş olduğu ise ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Geleneksel Osmanlı hamamları planına sahip çifte hamam binası artık ne bir Mimar Sinan eseri ne de bir hamam özelliği taşımaktadır. Dünya mimarlık tarihi içerisinde yeni imar yolları açılması için yıkımı ve akabinde restorasyon adı altında yapılan bir tarih ve mimarlık katliamının en ibret verici örneğini temsil eden bu yapı Üsküdar'ın ayıbı olarak yer almaktadır.

Mihrimah Sultan tarafından, eski İskele Meydanı üzerinde inşa edilen külliye'nin yapı parçaları bütün meydanı kuşatmakta ve doldurmaktaydı. Üsküdar Meydanı veya İskele Meydanı ya da halk arasında Üsküdar Çarşısı ifadesi; Mihrimah Sultan Külliyesi'nin tamamını ifade etme olarak kullanılmaktaydı.

BİR MODERNLEŞME VE TARİHİ YIKIMIN
HİKÂYESİ; ÜSKÜDAR MEYDANI

1943 tarihli, Üsküdar Meydanı Tevsi ve Tanzim Planı Projesi

1949 tarihli, Üsküdar İskele Önü Tanzim Planı

İskele Meydanı 1890'lı yılların ortaları (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

Meydan, külliyei meydana getiren yapılardan müteşekkildi ve gündelik hayat bu yapılar içerisinde ve çevresinde teşekkül etmekteydi. Osmanlı döneminin bu meydan mantalitesi içerisinde en heyecanlı hareketlilik ise, Surre-i Hümayun'un kutsal topraklara buradan geçiş yapması idi. Üsküdar'ın bu merkez noktasına yapılacak her hayır amaçlı bina ve eylem Surre-i Hümayun'un sevabından bir hisse kapabilmek ümidi taşırdı. Öte yandan İstanbul'un Anadolu cephesindeki parçası olarak burası sizi karşılamaktaydı.

Meydanı dolduran külliye ait yapılardan biri de bugün sağlık merkezi olarak kullanılan tümüyle küfeki taşından inşa edilmiş, klasik Osmanlı medreseleri planında bir yapı olan medresenin ve caminin önüne denk gelen resmî kayıtlarda imaret binası olarak geçen külliyenin kervansarayı idi. İmaret bünyesinde kervansarayın işletilmesinden dolayı kayıtlara imaret olarak geçmektedir. Bu yapıların önünde paralel bir şekilde Mimar Sinan tarafından yerleştirilerek inşa edilmiş kervansaray binası medrese ile aynı inşa özelliklerini taşımaktaydı. Asıl imaret binası ise bugün market olarak kullanılmakta olan hamamın ön tarafın-

BİR MODERNLEŞME VE TARİHİ YIKIMIN
HİKÂYESİ; ÜSKÜDAR MEYDANI

İskele Meydanı 1890'lı yılların başı

daki alandaydı. Yani bugünkü meydanın bir kısmı üzerindeydi. Ve 1890'lı yılların başında büyük ölçüde fonksiyonunu kaybetmiş olarak bir harabe halinde ortada durmaktaydı. Duvar bakiyeleri ise uzun yıllar durmuş. Cumhuriyet dönemi ilk Üsküdar meydanı oluşturma çalışmaları kapsamında o izler de ortadan kaldırılmıştır. Yeni Valide Camii'ne doğru genişleyen bu imarettin veya bedesten binasının Fatih döneminden beri varlığı bilinmekte olup, Mihrimah Sultan Camii'nin inşası ile tekrardan ele alınmıştır.

Üsküdar Meydanı adı ile başlayan ilk ciddi yıkımlar 1931 senesinde Üsküdar Kaymakamlığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Dönemin kaymakamı İzzet Bey tarafından gerçekleştirilen bu yıkımlarda Mihrimah Sultan Külliyesi'nin kervansarayı olarak inşa edilen ve kayıtlarda akar ve yeni imaret olarak kayıtlı yapının yıkılması ile işe başlanılmıştır. “Şehirleri güzelleştirmek namı altında” diye tutanaklara geçen bu eylemi müzeler idaresi bile durduramamıştır. Tutanakta kaymakam emri ile geceleri bile devam eden yıkımda tarihi kervansaray binası tamamen ortadan kaldırılmıştır. Halkın Fatih Hanı dediği bu kervansaray binasının yıkımında o

İskele Meydanı ve Kervansaray ile Paşalimanı'na doğru uzanan kıyıyı gösteren kartpostal
(Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

kadar zorlanılmıştır ki kazma ve murçlar işlememiştir. Bu sebeple dinamit kullanılarak yıkılabilmektedir.⁷ Sanki öç alırcasına yıktırılan bu kervansarayla ilgili olarak Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde “.... Deniz kıyısında yüzer ocaklı, yüzer tavla at alır kervansaraydır ki, sağlam bir kaledir. Baştan başa kurşun ile kaplıdır ki, gelip gidene minnetsiz evdir. Mihrimah Sultan hayrâtıdır.” diye anlatmaktadır.⁸ Dikdörtgen planlı bir kervansarayın bir benzeri Büyükçekmece Kervansarayı idi. Kervansaray binası kuruluşundan yıktırılana kadar Üsküdar bölgesinin Şehristan'ı, ve Pazar merkezi Mihrimah Sultan Külliyesi'nin çevresi idi.⁹ Kervansaray yapısı ile ilgili olarak buradaki yapının Fatih dönemine kadar indirilebileceği vakıf kayıtlarından anlaşılmaktadır. Mihrimah Külliyesi'nin inşası esnasında bu yapının yine Mimar Sinan tarafından elden geçirildiğini söyleyebiliriz.

Bu yıkım, beraberinde ileriki tarihlerde olmak üzere Üsküdar Meydanı düzenleme projelerini getirecektir. Bilinen ilki 1943 yılında yapılan Üsküdar Meydanı Tevsi ve Tanzim Planı projesinde Mihrimah Sultan Camii, türbe, sıbyan mektebi ve medresesi ve XVIII. yüzyıla ait meydan çeşmesi haricinde caminin ön tara-

BİR MODERNLEŞME VE TARİHİ YIKIMIN
HİKAYESİ; ÜSKÜDAR MEYDANI

Eski Balaban İskelesi'nin olduğu yerden başlayan ilk arabalı vapur seferleri Boğaziçi Köprüsü hizmete açılana kadar buradan Kabataş'a seferler devam etmiş uzun yıllar iki yaka buradan bağlanmıştır. Fotoğrafın sol üst tarafında Boğaziçi Köprüsü'nün sadece ayakları ve askısı görülmektedir. Daha köprü tamamlanmamıştır (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

finın tamamen boşaltıldığı görülmektedir. Bu dönem öncesinde 1936-38 tarihleri arasında yapılan cami ve çevresindeki uygulamalarda bazı mühim değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Yapılan onarımlarda bugün tuvaletlerin olduğu yerdeki caminin orijinal ahşap hünkâr mahfelinin ikinci katı ortadan kaldırılarak cami ile ilişkisi ortadan kaldırılmıştır. Merdivenlerin önünde yer alan muvakkithanesi de yıktırılmıştır. Cami avlusunu kuşatan bugünkü duvarlar ile merdivenler bu döneme ait düzenlemeler olarak inşa edilmiştir. Ancak avlu giriş kapısı orijinal olarak kalabilmiştir. Bu değişimlere en güzel teşkil eden cami duvarına eklenen güneş saatidir.¹⁰ Kapının iki yerindeki duvarlar ve merdivenler dönemin özellikleri olmayıp bu dönemde yapılan değişiklik ve ilâvelerdir. 1943 tarihli Üsküdar Meydanı Tevsi ve Tanzim Planı projesi esasında 1939 yılında tamamlanan bu meydan düzenlemesinin dört yıl sonraki resmileştirilmesidir. Bu proje Üsküdar Meydanı ile ilgili tasarlanmış düzenlemenin tamamlandıktan sonra ki şeklinin kağıt üzerine dökümüdür. 1940 yılı içerisinde çiçeklendirme ve yeni ağaç dikimi esnasında çekilen fotoğraflarda meydanın tamamlanmış olduğu görülmektedir.

İlk Üsküdar Meydanı düzenlemesinin ardından 1940 yılı (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

1949 tarihli Üsküdar İskelesi Tanzim Planı çalışmasında da ufak tefek değişiklikler ve Paşa Limanı'na doğru olan bazı depo binaların yıkılması dışından 1943 planında da yer alan bir kolu sahil boyunca ilerleyen diğer bir kolunun da Kısıklı'ya doğru uzandığı tramvay yolunun başlangıç noktasının yine meydanda teşkil ettiğini görmekteyiz. Tramvay taşımacılığı tabii ki bu projelerin çiziminden çok önceleri başlamıştır. Külliye ait medrese binasının da her iki plan döneminde Çocuk Esirgeme binası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1949 tanzim planı da 1943 yılı Tevsi ve Tanzim Planı projesi gibi amaçlanan meydan düzenlenmesinin ardından yapılmıştır.

Görülüyor ki Üsküdar Meydanı ile ilgili gerçekleştirilen ilk projeler, yapılan düzenlenmenin akabinde hazırlanmıştır. Bir nevi yapılanın resmileştirilmesidir. Üsküdar Meydanı üzerine yapılan projeler yapılacaklar için bir uygulama projesi olmamıştır. Bu sebeple meydan düzenlemesi o dönemin zevki ve anlayışına göre gerçekleştirilmiştir. Bu planlar aslında etüd adı altında nazım imar planları idi. 1943 yılından itibaren on yıl içerisinde İstanbul'da gerçekleştirilmesi iste-

BİR MODERNLEŞME VE TARİHİ YIKIMIN
HİKÂYESİ; ÜSKÜDAR MEYDANI

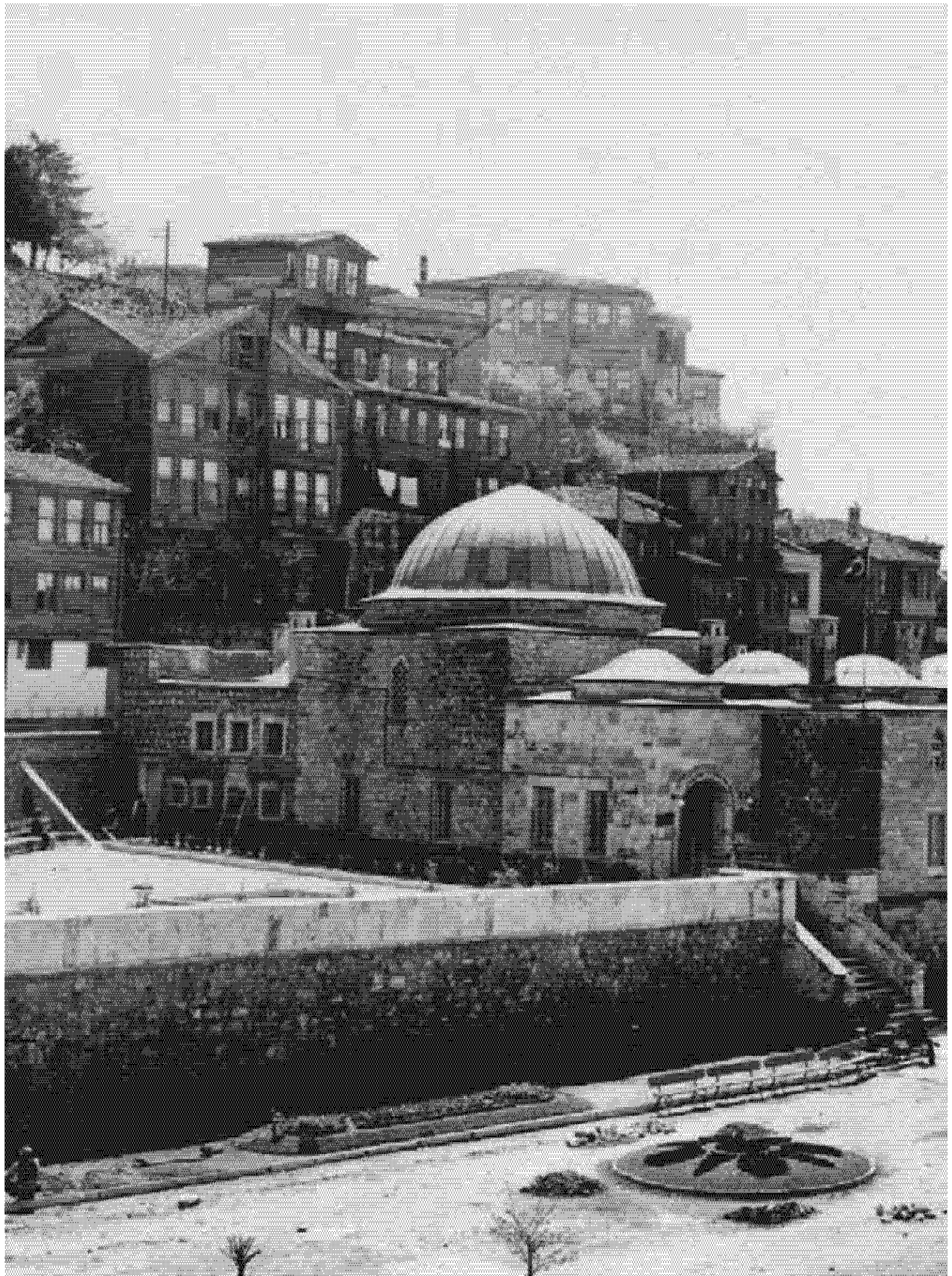
İlk Üsküdar Meydanı düzenlemesinin ardından 1940 yılı (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

nilen imar programı kapsamında yarınki İstanbul'u meydana getirmeye dayalı çalışmalardı. Bu kapsamda 1943 yılında hazırlanan "On Yıllık Planda" on yıllık imar programı planlanmıştı. Bu imar programının esaslarını içeren maddelerin 26. sırasında yani maddesinde; "Üsküdar Meydanı'nın tanzimine ait projenin ikmalî ve orada adeta yere gömülü şekil alan güzel çeşmenin yükseltilmesi" şartı konulmuştur.¹¹

1967 yılına gelindiğinde ise; İstanbul Belediyesi Planlama Müdürlüğü'nce, Hüseyin Besim Çeçener ve ekibi tarafından hazırlanan 1/1000 ölçekli İskele, Balaban ve Salacak bölgelerini de içine alınan bir Üsküdar planı hazırlanmış ama dönemin şartları ihtiyacında uygulanamayacağı için meclise gönderilmeyerek rafa kaldırılmıştır. 1/1000 ölçekli bu plan işleme konulmuş olsaydı bugün tarihî Üsküdar'ı teneffüs edebilecektik.¹²

Salacağa doğru abidevî ölçekli ambar binaları ve tütün depoları ile Şemsi Paşa çevresinin doldurulduğu bu noktada Üsküdar Meydanı diye tanımlayabileceğimiz Üsküdar kıyı aksı parçalanarak, bütünlüğü bozularak geleneksel sahil aksı

Nurbanu Sultan Camii
ve Üsküdar Meydanı
(Süleyman Faruk
Göncüoğlu Arşivi)
(arka sayfa)

Balaban İskelesi ve çevresi. Yandan çarklı tabir edilen arabalı vapur
Balaban İskelesinde görülmektedir (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

ortadan kalkmıştır. Bu aksın bozulması esasında XIX. yüzyıl sonlarından itibaren başlamışsa da ciddi boyutlara ulaşmamıştı. XX. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde inşa ettirilen Reji Binası yani tütün işleme binası ve arkasındaki depo binası esasında siluet olarak bozmaya başlar. Yine de ciddi boyutlarda değildir. 1930'lu yıllardan itibaren bu binaların boyutlarının büyümesi asıl silueti bozucu noktayı teşkil eder.

Tütün depolarının burada inşa edilmesinin sebebine gelinecek olursa, Mihrimah Sultan Külliyesi devamında Yeni Cami/ Emetullah Gülnuş Sultan'ın yaptırmış olduğu külliyeyle ait yapılar ve çarşının sahil ve kıyısından itibaren Şemsi Paşa tarafına doğru uzanan bölgeye Balaban İskelesi denilmekteydi. Balaban İskelesi Avrupa yakasından gelen malların boşaltıldığı, Asya'dan Avrupa kıyılarına yollanacak malların yüklendiği bu coğrafyadaki en uygun iskele idi. Avrupa'dan gelen malların Anadolu içlerine ve daha ileri bölgelere dağıtımı buradan yapılırdı. Balaban İskelesi her daim bölgenin en hareketli ve canlı ticaret merkezi idi.¹³

Balaban İskelesi, Üsküdar merkezin ticaret alanı olması yanında büyük ölçülerdeki sandal, mavna ve gemilere hizmet veren iskelesiydi. Bu iskelenin çevresinde bölge ile karakteristikleşmiş odun depoları ve yığınları ile bir nevi çevrili idi. Demiryollarının faaliyete geçmesine kadar da Ermeni kervancıların ve hamallarının başlangıç ve son durağı idi. 1890'lı yıllara kadar Üsküdar'daki Ermeni nüfusun ikâmetgah sebebinde buradaki hamallık ve taşımacılık sektöründeki varlıklarıydı.¹⁴ Üsküdar Büyük Hamamı'nın bulunduğu mevki üzerinde At Pazarı diye bilinen pazar alanının varlığı Anadolu yakasının en büyük at pazarının mevcudiyetinden bu da liman-taşımacılık ilişkisinden kaynaklanmaktaydı.

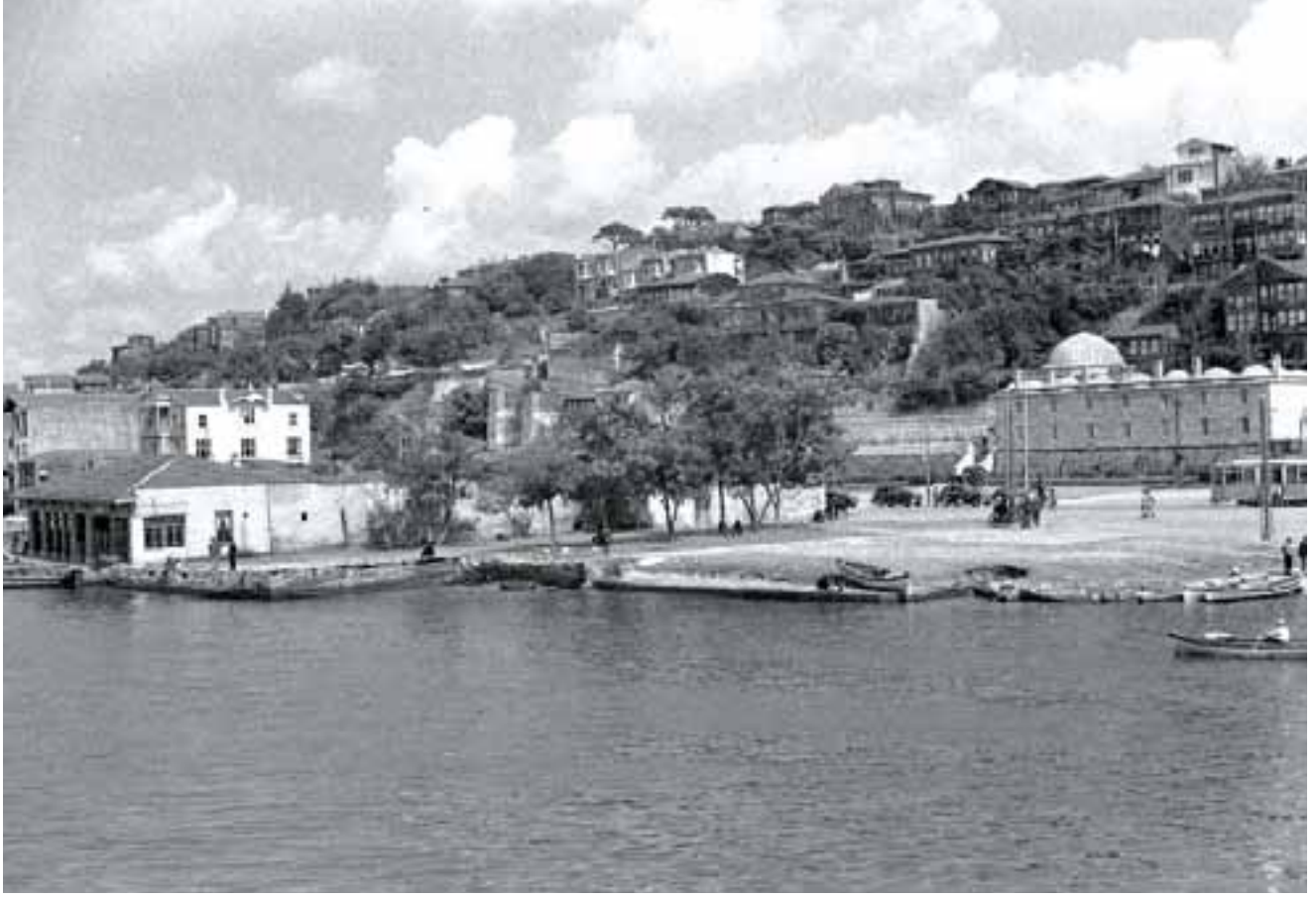
Balaban İskelesi'nin Asya ve Avrupa kıyıları arasında transit bir liman olmasının ilk sebebi çevre coğrafyasında liman ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte uygun coğrafyanın olmamasıdır. Kadıköy buna örnektir. Bir diğer sebebi de Boğaziçi'ndeki akıntılar bunu belirlemekteydi. Liman ağzı ciddi bir akıntıya açık değildi. İskelelerin kullanımı için gayet elverişliydi. Öte yandan Karadeniz'den gelen akıntı Salacak önünü yalayarak geçmekteydi. Bu akıntının şiddetli olduğu dönemlerde ve lodos zamanı Asya kıtasına gelecek gemiler Beşiktaş üzerinden Üsküdar iskelelerine ulaşmaktaydılar.¹⁵ Bu da beraberinde Beşiktaş ve Kabataş İskeleleri ile Üsküdar İskeleleri'nin tarihî birlikteliklerini meydana gelmesini sağlamaktaydı. Eminönü Limanı'nın yükünü azaltan Tophane ve Kabataş İskeleleri ağırlıklı olarak Üsküdar İskeleleri ile çalışmaktaydı. Büyükbaş hayvancılık ve yük taşımacılığında ilk dönemler Paşa Limanı kullanılmaktaydı. Paşa Limanı da Üsküdar merkezin yükünü hafifletmekteydi. Zamanla Paşa Limanının yetersiz kalması üzerine Balaban İskelesi bu yükü büyük oranla devralması ve akabinde arabalı vapur seferlerinin sefere konulması ile Balaban İskelesi Asya kıyılarındaki en büyük kapasiteli limanı olmuştur. İlk arabalı vapur seferleri Üsküdar Balaban İskelesi ile Kabataş arasındadır. Boğaziçi Köprüsü inşa edilene kadar bu özellik devam etmiştir. Balaban İskelesi ile Şemsi Paşa arasında da bir gümrük iskelesi (Kavak) olması Balaban İskelesi'nin Osmanlı dönemindeki önemini bir başka açıdan da ortaya koyar. Üsküdar'daki Tütün İşleme Binası Depoları ile Beşiktaş'daki tütün depolarının ilişkisi buradan kaynaklanmaktadır. İki ayrı semtte yer alan tütün depoları birbirinden farklı düşünülmüş değildir. Balaban İskelesi; ticari ve sosyal hayatında Üsküdar'daki merkezi gibiydi. Hanlar, imaretler, bekar odaları, tekkesi, kahvehaneleri ve kayıkhaneleri ile tamamlayıcı idi. Bu yerler bütün Osmanlı haklarıyla beraber Asya ve Avrupa insanlarının birer fertlerinin bulunduğu sergi alanı gibiydi.¹⁶ Tarihî kaynaklara baktığımızda ise; Balaban İskelesi ve çevresi ile ilgili Sultan II. Mahmud dönemi öncesinde yeniçerilerin buraları tam bir eşkıya yatağı şeklinde yönettikleri yazılmaktadır. İskelelerin ve ticarî merkezlerin bu dönemler içerisinde bayağı girift bir hal aldığını görmekteyiz. Bugün Sirkeci'deki Hidayet Camii'nin olduğu mahallenin de aynı dönemler içerisinde Melekgirmez Mahallesi olarak liman bölgesinin kalbi noktasında bir sorunlar yumağı olduğunu görmekteyiz. Bu, dönemin sosyal ve siyasi sıkıntılarıdır. Balaban İskelesi ve çevresi de böyle bir dönemden geçmiştir.

Üsküdar Meydanı'na ilk tramvay rayları döşenirken (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

Çok az ailenin oturduğu, buna karşın iş aktivitesinin yoğun olduğu küçük bir alanı kapsayan Anadolu kapısının indirme ve yükleme iskelesi olan Balaban İskelesi¹⁷ alanını takiben yer alan Şemsi Paşa; iskeleden aktarılacak küçükbaş hayvanların tutulduğu kumluk ve devamında tütün işleme binası ve deposu ve iki katlı sabun fabrikasından sonra ulaşılabilen bir mevkii idi. Küçük ölçekli Şemsi Paşa Külliyesi'nin devamında 1910'lı yıllardan itibaren burada boş bir alan oluşturulduğu görülmektedir. Bu alan yazlık kahvehane, panayır alanı v.s gibi çevre insanının yoğun ve değişik amaçlı kullandığı bir piyasa olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu alan tarihi kaynaklardan öğrendiğimiz Şerefâbâd Kasrı'nın olduğu alan idi. 1945 yılından itibaren bu alan üzerinde çeşitli revizyonlar yapılmaya başlanılmıştır.¹⁸ Bunun öncesi 1938 yılında bu alanın tanzim edildiği ve deniz kıyısına yakın bir yerde bir havuz inşa edildiği bilinmektedir. Su ve ışık gösterilerinin yapıldığı bu havuz ve çevresi Üsküdarlı'nın prestij meydanı gibi idi. Meydandan Salacağa doğru olan noktada bugün orduevinin olduğu yerdeki Adliye Camii 1935 yılında kadro dışı kal-

BİR MODERNLEŞME VE TARİHİ YIKIMIN
HİKAYESİ; ÜSKÜDAR MEYDANI

İskele Meydanı vapur iskelesi. 1943 yılı (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

ması sonucu 1938 tarihinde yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır.¹⁹ Bu yıkım esnasında cami bitişiğinde yer alan Sultan II. Mahmud Çeşmesi de yıktırılır. Adliye Camii; bir dönem Anadolu Spor Kulübü olarakta kullanılan Şemsi Paşa Karakolhanesi'nin²⁰ bitişiğinde idi. Bu çevre düzenlemesi içerisinde herhalde en şanslı olan Vakıf Yapı kaydında arsa olarak kayda alınan 1935 yılında kadro dışı bırakılan Şemsi Paşa Camii ve külliyesi olmuştur. 1938 yılındaki Şemsi Paşa çevre düzenlemesi tamamlandığı esnada külliye de onarılmıştır.²¹

Bu uygulamalar plansızdı. 1967 yılında tamamlanan ve işleme girmeyen 1/1000 planlarında özellikle Şemsi Paşa Meydanı'ndan Harem İskelesi'ne kadar, içerisinde Salacak Gazinosu ve plajı olan bölge yeşil alan ve promenat olarak planlandığı görülmektedir. Maalesef bu plan işleme konulmamıştır. Dolayısıyla bugün Üsküdar Meydanı'na bir yükten başka bir anlam taşımayan anlamsız kazıklı yol oluşturularak bölgenin tamamen çirkinleşmesine, gereksiz ve amaçsız araç trafiğine zemin hazırlanmıştır.

Eski At Pazarı Meydanı ve Büyük Hamam. 1955 yıkımları (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

Mihrimah Sultan Külliyesi ile Üsküdar Meydan Çeşmesi'nin önünde yer alan iskele ise, yolcu ve hafif yükler taşımaya dayalı bir iskele idi. Meydan çeşmesinin yapılaş gayesi de bu sebeptendir. Meydan çeşmesi denilmesinden bir mânâ çıkartılarak burada büyük bir meydandan söz edilmesi hata olur. Çeşme haznesinin ortaya alınarak dört tarafı çeşmelere yer verilerek anıtsal bir hüviyet kazandırılmasından öteye bir bir şey düşünülmediği ortadadır. Çeşme için bir meydan oluşturma veya çeşmenin inşasından sonra bir meydan oluşturma dönemi içerisinde söz konusu değildir.

Son olarak söylenebilecek külliye ile ilgili son tahribat bu bütünün parçası olan çifte hamam ile ilgilidir. Mihrişah Sultan-Küçük Hamam veya İskele Hamamı olarak bilinen külliye'nin hamamı Cumhuriyet Dönemi ile özel mülkiyete geçmişti. 1989 yılında ikinci derece eski eser olarak Anıtlar Kurulu tarafından yenileştirme ruhsatı verilmesi ile başlayan restorasyon adında yapılan uygulama sürecinde tarihi hamam tüm özelliklerini kaybetmiştir. Osmanlı mimarisi klasik dönem özelliği taşıyan mimari eserin kültür varlığının yok edilmesi nedeniyle proje müellifi, mal sahibi ve diğer sorumlular hakkında 2863 sayılı Kültür ve

İskele Hamamı restorasyon edilmeden önceki hali (Necdet İşli Arşivi)

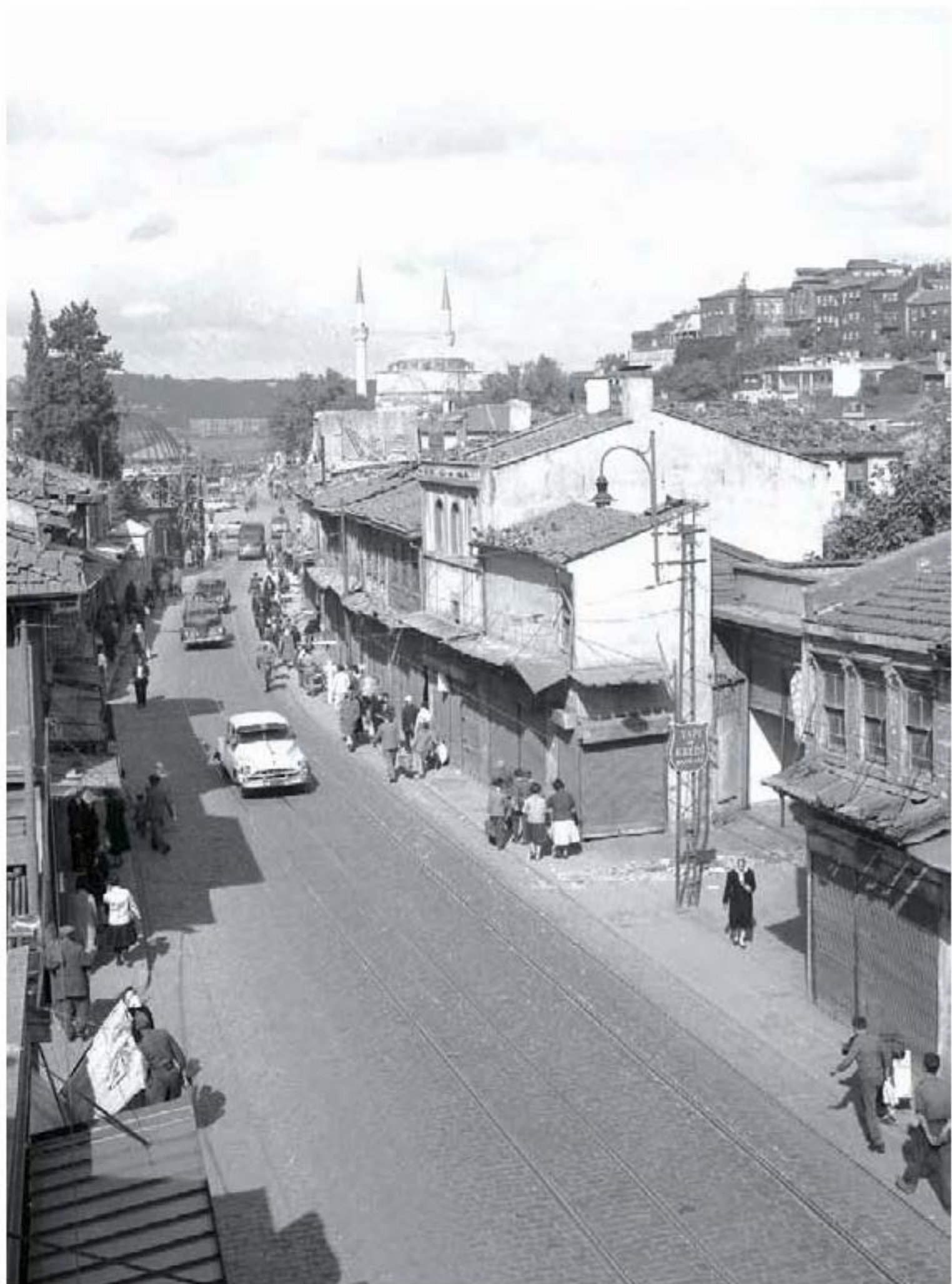
Eski At Meydanı ve Büyük Hamam. 1940'lı yıllar (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

1931'de Kervansaray binası yıkılırken (Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Encümen Arşivi)

1931 yılında Kervansaray binası yıktılırken (Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Encümen Arşivi)

BİR MODERNLEŞME VE TARİHİ YIKIMIN
HİKÂYESİ; ÜSKÜDAR MEYDANI

Eski At Meydanı ve Büyük Hamam düzenlendikten sonra 1957 yılı (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nun 65. maddesi çerçevesince suç duyurusunun yapılarak ilgililerin cezalandırılması gerekmektedir. Bu zamana kadar yaşanan duyarsızlık ve bir dönem korumacılık yapanlar tarafından bu hale getirilmesi düşündürücüdür. Acaba bir Mimar Sinan eseri olan bu kültür varlığının yok edilmesine karşın verilen duyarsızlığı siyasi bir gövde gösterisi haline dönüşen AKM için gösterememişlik yapmışlar mıdır²² bilemiyoruz.

Meydanın ya da daha doğru ifade ile Üsküdar yaşam aksının Ahmediye'ye doğru ki paçasını teşkil etmekte olan At Pazarı'nın da olduğu Büyükhamam'ın (Çifte Hamam) bulunduğu alan; bütün bahsettiğimiz Üsküdar'ın ticarî, kültürel ve insan hareketlerinin yaşandığının bir diğer önemli parçası olarak yer almaktaydı. İskele Hamamı'ndan itibaren Üsküdar Meydanı aksı; bugün ismi bile unutulmuş olan Mimar Sinan Hamamı veya Büyük Hamam olarak bilinen eski eserin çevresi bugünkü Üsküdar Belediyesi binasının bulunduğu alan da dahil olmak üzere eski dere yatağı çevresi²³ boyunca yukarıya doğru devam etmekteydi. Bugün içerisi çeşitli dükkanlardan oluşan bir alışveriş yeri olarak kullanılmakta olan hamam; bir dönem tütün deposu olarak kullanılmış ve 1932 yılında dönemin sahipleri tarafından iki bin liraya mermer aksamı, kurnaları ve kurşunları sökülerek satılmıştır. Akabinde de aynı yılda bina da satılarak dükkanlara dönüştü-

İskele Meydanı ile Ahmediye arasındaki tramvay yolu. (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi) (karşı sayfa)

Üsküdar Balaban İskelesi ile Kabataş arasında çalışan ilk arabalı vapur (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

rülmüştür. Bu yıllarda da külhanlık kısmı da yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. 1958 yılında yol genişletme çalışmalarında istimlak edilen çifte hamamın erkekler ve kadınlar bölümünün camekânları yıktırılarak 1962 yılında bugünkü çarşı halini almıştır.²⁴ Büyük Hamam esasında bir eski eserin nasıl terk edilerek, hükümsüz kalışı ve kademe kademe nasıl tahrip edildiğinin en güzel örneğini teşkil etmektedir. Hikayesi ayrıca bağımsız bir ders olarak okutulmalıdır.

KAYNAKLAR

- Reşat Ekrem Koçu, “Balaban İskelesi, Balaban İskelesi Hanları, Bekâr Odaları, Kahvehaneleri, Kayıkhaneleri”, *İstanbul Ansiklopedisi*, IV (1960), 1949-1955.
- Besim Çeçener, *Üsküdar Anıları*, İstanbul 2008.
- Sermet Muhtar Alus, *İstanbul Kazan Ben Kepçe* (yay. haz. Necdet Sakaoglu), İstanbul 1997, s. 185-193.
- Hüseyin Besim Çeçener, *Anıtlar Yüksek Kurulu Yılları* (söyleşi: Şener Özler), İstanbul 2003, s. 31-32.
- Özkan Ertuğrul, “Balaban İskelesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, (1992), 3.
- Charles Texier, *Küçük Asya – Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (çev. Ali Suat), I, Ankara 2002.
- Bu Şehr-i İstanbul Ki* (derleyen: Şemsettin Kutlu), Mayıs 1972, s. 96.
- Necdet Sakaoglu, “Ayvazlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, (1993), 497.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul* (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), I/2, İstanbul 2003, 435.
- M. Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 965-66.
- Haluk Sezgin, “Mimarlardan Mimarlar Odası’na Mektup”, *Mimarlara Mektup*, IV, (Nisan 2007), s. 4-5.
- İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I/II, İstanbul 1976-1977.
- R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris 1964, s. 9-17.
- Mehmet Özdoğan, “Tarih Öncesi Dönemde İstanbul”, *Semavi Eyice Armağanı*, İstanbul 1992, s. 39-55.
- Ufuk Esin, “İstanbul’un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri”, *Semavi Eyice Armağanı*, s. 55-79.
- Müfid Ekdal, *Bizans Metropolünde İlk Türk Köyü Kadıköy*, İstanbul 1996, s. 4.

BİR MODERNLEŞME VE TARİHİ YIKIMIN
HİKAYESİ; ÜSKÜDAR MEYDANI

Şemsipaşa Meydanı 1938 yılı (Süleyman Faruk Göncüoğlu Arşivi)

Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789) (yay. haz. Feridun M. Emecen), İstanbul 2003, s. 46.

Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları 1897-1940*, Eylül 2002, s. 75.

DİPNOTLAR

¹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, (1977), 471.

² İstanbul'un tarih öncesi yerleşimi ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris 1964, s. 9-17; Mehmet Özdoğan, "Tarih Öncesi Dönemde İstanbul", *Semavi Eyice Armağanı*, İstanbul 1992, s. 39-55; Ufuk Esin, "İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri", *Semavi Eyice Armağanı*, s. 55-79; Müfid Ekdal, *Bizans Metropolünde İlk Türk Köyü Kadıköy*, İstanbul 1996, s. 4.

³ "On Binler Ordusu" Trabzon (Trébizonde)'u terk ettikten sonra, bu Üsküdar (Chrysopolis) Şehri'nde bir hafta durarak ellerindeki ganimetleri burada sattılar. Atinalılar, Üsküdar'ı ele geçirerek çevresini duvarla çevirdiler ve Karadeniz (Pont-Euxin)'den gelerek İstanbul Boğazını geçen bütün gemilerden alınan öşür vergisi dairesi ve hazinesini de burada kurdular. (Charles Texier, *Küçük Asya – Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (çev. Ali Suat), I, 126.)

⁴ a.g.e., s. 126; İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, (1976), 4-12.

⁵ Charles Texier, *Küçük Asya – Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, s. 126.

⁶ Güneşin tarihî yarımada üstünden İstanbul'u yavaş yavaş terk etmesinin seyrini, üzerinde denize doğru uzanan avlu terasıyla İstanbul'da günü batırmak için en güzel noktalardan bir tanesi üzerinde kurulmuş

olan Mihrimah Sultan Külliyesi; Boğaz'a bakan cephe güzelliği ile bir Mimar Sinan eseridir. Ancak Mihrimah Sultan bu kadar eşsiz bir panoramaya sahip sahil üzerine kurulu bu külliye içindeki camiye karanlık bulmuştur. Hanım Sultanın bu hoşnutsuzluğunu unutmayan Sinan, Mihrimah Sultan'ın yıllar sonra Edirnekapi'da yaptıracığı ikinci külliyenin camiini hiçbir camide yapmadığı kadar aydınlık yapmıştır.

⁷ 1931 tarihli Eski Eserleri Koruma Encümeni tarafından hazırlanmış yapı tutanağı. (Kültür ve Turizm Bakanlığı İstanbul Encümen Arşivi)

⁸ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul* (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), I/2, İstanbul 2003, 435.

⁹ bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II (1999), 143; M. Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 979.

¹⁰ Caminin en ilginç özelliklerinden biri de yan duvarındaki güneş saatidir. Kadranın üst tarafında "Eser-i Saidzâde Mehmed Arif Elmemur bi Hizmetül Evkat" başlığı yer aldığı bu saatin önemli bir özelliği havada bulut yoksa aylara göre öğle ve ikindi namazı saatlerini gösteriyor olmasıdır. Bu düzenek, İstanbul'daki en güzel dikey güneş saati örneklerindendir. Mermer bir levhaya çizili ve duvara demir tırnaklarla tutturulan saatin sağ alt köşesinde Muvakkit Derviş Yahya Muhiddin tarafından Yeni Merkez Camisi'nde kullanılmak üzere 1770 yılında yaptırıldığı belirtilir. Bu saat, Sultan I. Abdülhamid'in inşa ettirdiği Beylerbeyi Cami Muvakkithanesi'nde bulunurken, daha sonraları buraya getirilmiştir.

¹¹ İstanbul Belediyesi, *Güzelleşen İstanbul*, İstanbul 1943.

¹² Hüseyin Besim Çeçener, *Anıtlar Yüksek Kurulu Yılları* (söyleşi: Şener Özler), İstanbul 2003, s. 31-32.

¹³ Özkan Ertuğrul, "Balaban İskelesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, (1992), 3; Reşat Ekrem Koçu, "Balaban İskelesi, Balaban İskelesi Hanları, Bekâr Odaları, Kahvehaneleri, Kayıkhaneleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, (1960), 1949-1955; Besim Çeçener, *Üsküdar Anıları*, İstanbul 2008, s. 11-15.

¹⁴ Charles Texier, *Küçük Asya – Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, s. 126, *Bu Şehr-i İstanbul Ki* (derleyen: Şemsettin Kutlu), s. 96; Necdet Sakaoğlu, "Ayvazlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, I, (1993), 497; Hagop Mintzuri, *İstanbul Anıları 1897-1940*, Eylül 2002, s. 75.

¹⁵ "İstanbul'dan altı mildir. Fakat Karadeniz akıntısı şiddetli olduğundan kayıklar Beşiktaş adlı mahalle varıp oradan Üsküdar'a salarlar, öğle dokuz mildir.... Denizinde akıntı yoktur. Ancak Üsküdar'a geçmek zordur. Özellikle lodos havada gayet sakınmak gerekir." (*Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 431.)

¹⁶ Balaban İskelesi'ndeki sosyal hayatla ilgili bk. Reşat Ekrem Koçu, "Balaban İskelesi, Balaban İskelesi Hanları, Bekâr Odaları, Kahvehaneleri, Kayıkhaneleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, 1949-1955; Besim Çeçener, *Üsküdar Anıları*, s. 11-20; Sermet Muhtar Alus, *İstanbul Kazan Ben Kepçe* (yay. haz. Necdet Sakaoğlu), İstanbul 1997, s. 185-193.

¹⁷ Besim Çeçener, *Üsküdar Anıları*, s. 11.

¹⁸ Dönemin hatıraları için bk. a.g.e., s. 39-49.

¹⁹ Adliye Camii; h. 1232/ m. 1816 tarihinde Sultan II. Mahmud tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Bu sebeple camiye Adli ismi verilmiştir. Bu yeniden inşasından önce de burada bir caminin varlığı bilinmektedir. bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 81.

²⁰ Sultan Abdülmecid döneminde h.1258/ m. 1842 yılında yaptırılmıştır.

²¹ "... Medresesi ahır, camii de abdesthane haline getirilmiş, minaresi yıkılmış, kubbeleri yer yer çökmüş, Vakıflar İdaresi Yapı Defteri'nde arsa olarak gösterilmiştir. Benim 7 Nisan 1938 tarihli Tan Gazetesi'nde (Koca Sinan'ın Ahır Yapılan Son Eseri) başlıklı yazım üzerine I. Cumhurbaşkanımız tarafından verilen emirle cami ve minaresi yaptırılmıştır. Fakat, ilgisiz mimarlar yüzünden ma'bed aslına hiç uymayan bir şekilde tamir edilmiştir." (İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 407)

²² bk. "Bazı meslektaşlarım AKM'nin cephelerinde tadilatın mümkün olacağını ifade etmektedirler. Bu tutum, eğer bina tescilli ise mümkün değildir. Olmasa dahi binanın özgünlüğüne müdahale, sanatçı mimarın haklarına müdahale olacaktır."A. Haluk Sezgin, "Mimarlardan Mimarlar Odası'na Mektup", *Mimarlar Mektup*, IV, (Nisan 2007), s. 4-5.

²³ "... fermanla Üsküdar'ın Balaban İskelesi'nde ve Dereazgı'nda olan Kalyoncu odalarının kaldırılması, diğer değişik yerlerde ikâmet eden kalyoncuların çıkarılarak Tersane'ye nakledilmesi emrediliyordu." (*Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, yay. haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003, s. 46.

²⁴ bk. M. Nermi Haksan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, II, 965-66.